
AZ EGYHÁZ MINT EGYKORI BIRTOKOS A MAGYAR HELYSÉGNEVEKBEN

1. Az ún. „egyházi helységnevek” csoportja. – A történelemkönyvek lapjairól jól ismert tény, hogy a középkori Európa központi, egységesítő jellemzője a szervezett kereszténység életre hívása és fenntartása volt: „[a] Római Birodalom összeomlását követő úrt a nemcsak mint vallási közösségként, hanem mint egységes politikai testként megjelenő kereszténység egyre fokozódó jelenléte töltötte ki” (DAVIES 2002²: 285). Az a népcsoport, amely a civilizált világhoz kívánt tartozni, elfogadta a (római) keresztény egyház tanításait (LE GOFF 2003: 34). A teokratikus szemléletmód, amely áthatotta a korabeli gondolkodást, szükségszerűen formálta át az államigazgatást, a társadalmat, a gazdaságot, az életmódot, a kultúra egyéb összetevőit (így például a tudományt, az oktatást, a jogalkotást, a művészetet, a történetírást, az irodalmat) Európa keresztény országaiban (a részleteket l. pl. DAVIES 2002²: 409–18), s ebből következően egyúttal befolyással bírt a megváltozott világról való emberi tudás közvetítésére, s az e világ megismerésére egyaránt szolgáló egyes nyelvekre is (vö. TOLCSVAI NAGY 2010: 15).

Témánk szempontjából kiemelendő, hogy a középkori kereszténység igen jelentős hatással volt a földrajzi környezetre (templomok, kolostorok, kápolnák, keresztek, egyházi használatra szánt egyéb építmények felállításával; vö. DAVIES 2002²: 417), illetve a birtokviszonyokra (az egyházszervezet képviselőit eltartó magánföldbirtokok rendszerének kialakításával; vö. KUBINYI 1999: 337; MÁLYUSZ 2007: 20), s ezeken keresztül, legalábbis egyes településekkel kapcsolatban, az éppen fennálló helyzetet adott nézőpontból nyelvi formában reprezentálni hivatott kialakuló helységnevekre is.

A fenti jelenségkörrel függhet össze, hogy a magyar helynévtani szakirodalom (nyilvánvalóan a közös kulturális gyökerek miatt, tehát leginkább civilizációs alapon) nyelviileg egymástól igen különböző névtípusokat sorol az ún. egyházi helységnevek közé. MEZŐ ANDRÁS – több korábbi idevágó szakirodalmi vélekedést (KNIEZSA 1943; MIKESY 1967; SOLYMOSI 1976; BENKŐ 1987, 1993) összeegyeztetve – az egyházi helységnevek körét a következőképpen jelöli ki: „egyházi helynévnek tekinthető minden olyan helység-név, amelyben nyelviileg kifejeződik valamilyen egyházi építményre vagy ezek részeire, az egyház tiszteleti nevére, az egyházhoz tartozó személyekre és szervezetekre való utalás” (1996a: 23–4; l. még MEZŐ 1997: 245 is).

Lényegében a MEZŐ ANDRÁS-féle meghatározást követi a névelemzés során több, az utóbbi években keletkezett, az egyházi helységnevekkel általánosságban foglalkozó hosszabb-rövidebb tanulmány (pl. MURÁDIN 2000, BÖLCSKEI 2008). E definícióból indulnak ki – s minden bizonnyal éppen MEZŐ ANDRÁS-nak a templomcíméből alakult magyar helységnevek történeti állományának nyelvi jellemzőit nagy igényességgel feldolgozó munkái (1992, 1996a, 1996b, 2003) hatására születtek – azok az újabb keletű írások is, amelyek a meghatározásban felsorolt négy helységnévtípus egyikének, a patrocíniumi településneveknek a tüzetesebb vizsgálatára vállalkoznak: ezek névrendszertani összefüggéseiről (HOFFMANN 1999a), területi változatairól (RÁCZ 1999), változásairól (BÖLCSKEI 2005, TÓTH 2006), keletkezési körülményeiről (TÓTH 2007) önálló tanulmányok számolnak be.

A templomcíméből alakult magyar helységnevek jellemzői immáron több európai ország területén fellelhető azonos típusú településnevek sajátosságaival is összevettettek (TÓTH szerk. 2011, TÓTH 2012). Egyházi építményekre utaló helységneveink egyes tulajdonságairól néhány korábbi írás ad számot (pl. KÓNYI 1979; KRISTÓ 1983; MEZŐ 1966, 1979, 1981, 1991; HAJDÚ 1991; LÉVAI 1994). Az egyházhoz tartozó személyekre utaló településneveink közül leginkább egyes egyházi szolgáltatók által lakott helységek elnevezéseiről születtek tanulmányok (SOLYMOSI 1994, 1997), míg az egyházi szervezetre utaló névformák tárgyalása érintőlegesen maradt (l. pl. az egyházi településnevekkel általánosságban foglalkozó írásokat).

A MEZŐ ANDRÁSTól idézett definíció megfogalmazása, valamint az általa felsorolt, a meghatározást illusztráló helységnévi példák alapján megállapítható, hogy a szerző elsősorban művelődéstörténeti és lexikai alapon látja körülhatárolhatónak az egyházi településnevek csoportját. Gyakorlata nem feltétlenül tér el egyes külföldi szakirodalmi munkák eljárásától: lényegében azonos megközelítéssel találkozunk több, nagy-britanniai helységneveket bemutató összefoglaló munkában (pl. a lexémák nyelvi eredete szerinti bontásban: REANEY 1960: 81, 123–7, 168, 195, 205–6; GELLING 2010³; a keresztény vonatkozású helyneveket általában a vallással kapcsolatos toponimák egyik csoportjaként kezelve: MATTHEWS 1972: 67–76; a megfelelő településneveket önálló tematikus típusként tárgyalva: CAMERON 1996: 124–32); a hasonló szemléletű német előzményekre (pl. BACH 1953) pedig maga MEZŐ is utal (1996a: 24).

A keresztény világképnek, illetve az ezt közvetítő egyháznak a középkorban betöltött központi szerepét összevetve a korszakban keletkezett egyházi vonatkozású településnevek referenciális tulajdonságaival megállapíthatjuk – s ennek tulajdonképpen a MEZŐ ANDRÁS-féle definíció sem mond ellent –, hogy lényegében két névtípussal számolhatunk: a helységnevek egy része a település egyházi építményével kapcsolatos információt közöl (ide vonhatók az egyházi építményekre, ezek részeire és az egyház tiszteleti nevére, a templomcímre vonatkozó névformák), míg a másik csoport az egyház birtokosi szerepét állítja előtérbe (ide tartoznak az egyházhoz tartozó személyekre, valamint az egyházi szervezetekre utaló névformák). A két kategória nem is feltétlenül határolódik el mereven egymástól: a patrocíniumi nevet viselő települések esetében néhol a védőszent szimbolikus birtokosi szerepével is számolhatunk. Mint GYÖRFFY GYÖRGY írja: „XI–XII. századi okleveleinkben gyakran olvassuk, hogy az egyházi adományok a védőszent részére történtek s a birtokos a védőszent [...] E korban a védőszent neve birtokosnévként válhatott helységnévvé” (1960: 33).

2. Az egyház mint egykori birtokos a FNESz.⁴ adatai alapján. – Az egyház egykori birtokosi szerepének helységnévbeli manifestálódása ez ideig viszonylag kevés figyelmet kapott a helynévkutatásban, ezért a továbbiakban e névtípus néhány sajátosságának felderítésére teszek kísérletet egy szűkebb anyag, a FNESz.⁴ adatai alapján. KISS LAJOS szótára, rendeltetésénél fogva, ugyan nem tartalmazza az összes idevonható magyar településnevet, ám szerkesztési elvei okán (1: 5–9) reprezentatív helységnévanyagot kínál számunkra a Kárpát-medence egészének területéről. Így az e gyűjtemény alapján levonható következtetések irányadóak lehetnek általánosságban is a kérdéses névtípus jellemzésekor. Az is kétségtelen, hogy a szótár összeállítása óta a magyar nyelvterület településszerkezete, s ennek következtében helységnévállománya jelentős változásokon esett át (önálló települések összevonása, illetve korábban egyesített települések szétválása,

új helységek alakulása során), ezért a FNESz.⁴-et a továbbiakban úgy fogom tekinteni, mint az 1988-as állapotokat rögzítő, a közölt településnevek kapcsán korai adatokat és etimológiai, magyarázó megjegyzéseket is tartalmazó történeti adattárat.

2.1. A vizsgált településnevek állománya. – Vizsgálatomat ezúttal azokra a helységnevekre korlátozom, amelyek esetében 1. a névforma által jelölt település egykori egyházi birtoklásának ténye a FNESz.⁴ szócikkei alapján igazoltnak mondható, és 2. a névalak legalább egyik névrésze¹ nyelvileg is azonosítja a tulajdonost. A legtöbb vizsgált névforma esetében KISS LAJOS igen pontos információkat ad az egykori tulajdonosról (pl. Mezőkeresztes a jeruzsálemi ispotályos keresztesek birtoka volt, Püspökszilágy a váci püspökség tulajdonában állt; FNESz.⁴ 2: 131, 386). Más esetekben névtipológiai alapon valószínűsíti, hogy a település egykor egyházi kézen volt (pl. Bernecebaráti, legalább részben, szerzetes(ek)é lehetett; Pusztapáti pedig apátsági birtok volt; FNESz.⁴ 1: 204, 2: 379). A nevek egy csoportjában a helységet a múltban birtokló egyházi rend egyik intézménye éppen a jelölt településen állt (pl. Pornóapátiban cisztercita apátság; FNESz.⁴ 2: 364). Néhány példa arra is akad, hogy a helységnevé eredendően az egyházi intézmény szomszédságában létrejött jobbágyfalut jelölte (pl. Bélapátfalva a bélháromkúti cisztercita apátság alatt épült ki; FNESz.⁴ 1: 187); illetve hogy a később hatósági úton megállapított településnév egyik névrészt az egykori egyházi birtoklás ténye motíválta (pl. Apátszentmihály, a korábbi Bohunic a zabori apátságé volt; FNESz.⁴ 1: 106). Némely településnévben olyan hangalaki változások következtek be az idők során, amelyek miatt az egykori egyházi birtoklás a névforma magyarázataként ma már csak a történeti adatok vizsgálata útján válik nyilvánvalóvá (pl. +1263/1324/1580: *Apathida* > 1988: *Apahida*; FNESz.⁴ 1: 104). Együttesen 122, az egyházra mint egykori birtokosra utaló nevet viselő település adatait gyűjtöttem ki a FNESz.⁴-ből, az érintett helységnevek különféle korszakokból származó történeti alakjait is figyelembe véve pedig összességében 249 releváns névformával számolhatunk.

Nem kerültek ugyanakkor az elemzendő nevek korpuszába azok a településnevek, amelyek 1. a magánegyházrendszer emlékét őrzik, s a kegyúr személynevét foglalják magukban (pl. Abaszéplakon állt az Abák bencés nemzetségi monostora, Bátmonostor középkori monostorának építtetését pedig Bot bihari ispán kezdte meg; FNESz.⁴ 1: 48, 176); 2. olyan települést jelöltek, amelyben volt ugyan egyházi intézmény, ám nem bizonyítható, hogy az egyben a helységnek a tulajdonosa is volt (pl. Monostorszegen Szent Péternek ajánlott monostor állt, Szigetmonostor neve a Szentendre-sziget egykori Szent Üdvözítő bencés monostorával függ össze; FNESz.⁴ 2: 156, 576); 3. olyan lexémát tartalmaznak, amely egybeesik egy egyházzal tartozó személyt, illetve egyházi szervezetet jelölő szóval, ám a konkrét névbe nem egyházi vonatkozású terminusként (hanem pl. személynévként) kerültek be (pl. a *Vaskeresztes* a *Keresztes*, *Monok* a *Monak* [< régi *monak* ~ *monoh* 'barát, szerzetes' fn.] személynévből alakulhatott ki; FNESz.⁴ 2: 742, 155); 4. népetimológia során, illetve hatósági névrendezés útján váltak azonos vagy (részben) hasonló alakúvá tényleges egykori egyházi birtoklást jelölő helységnevekkel (pl. 1369: *Paratee* > 1895: *Barát-hely*, 1851: *Alsó-Huta* > 1944: *Mátrakeresztes*; FNESz.⁴ 1: 166, 2: 108); 5. olyan települést jelöltek, amely esetében maga a helység nem, legfeljebb annak lakossága tartozott

¹ A vizsgálat során a HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007, 1999b) által kidolgozott helynévelemzési keret terminusait használok.

egyházi tulajdonba szolgáltatónépként (pl. Dusnok halotti torlók települése volt; FNESz.⁴ 1: 401); 6. névköltözés eredményeként jöhetnek létre (pl. Piskó első lakosai a korábban *Püspöki*-ként ismert Dráwapiskiből érkezettek; FNESz.⁴ 2: 352); kimaradtak továbbá 7. a valószínűsíthetően egykori egyházi birtoklásra utaló, ám történetük során soha nem településeket jelölő névformák (pl. *Apafa* < 1347: *Apathfaya* egy debreceni erdős terület neve; FNESz.⁴ 1: 104).

Ahhoz, hogy teljesebb képet nyerhessünk az egykori egyházi birtokost jelölő településnevekről, a későbbiek során – sajátos módon – azokat a helységneveket is érdemes lesz tanulmányozni, amelyekben nem jelenik meg birtokosként az egyház, pedig a jelölt települések bizonyítottan egyházi birtokok voltak. E két különböző településnév-csoport összevetése során derülhet fény igazán arra, hogy vajon milyen tényezők idézték elő az egyházi birtokosra utaló névformák megalkotását, használatba vételét; milyen gyakoriak voltak és mely faktorok járultak hozzá a típusváltással járó – akár egyházi birtokosra utaló névalakot eredményező, akár azt megszüntető – névcserékhez. Mivel egyes, elemzésünk szempontjából releváns névformákkal azonosított egykori települések a későbbiek során elpusztultak, helyük pedig, nem egyszer korábbi nevük megőrzése mellett, más települések határ részévé vált, a történeti helységnévanyag lehető legteljesebb állományának figyelembevétele megkívánja a jelenleg nem települést jelölő megfelelő névformák vizsgálatba vonását is. Mindez azonban későbbi kutatások tárgyát kell, hogy képezze.

2.2. Az egykori egyházi birtokos kiléte. – A 122 települést jelölő vizsgálatba vont helységnév kapcsán 86 esetben (70%) KISS LAJOS egyértelműen azonosítja a névforma által jelölt falu vagy város birtokosát: az esztergomi érsekség és a pécsi püspökség 7-7, az egri püspökség és a zabori apátság 4-4, a heiligenkreuzi apátság, a jeruzsálemi ispotályos keresztesek lovagrendje és a nyitrai püspökség 3-3, az abasári apátság, az abaszéplaki apátság, a bátai apátság, a csanádi püspökség, a garamszentbenedeki apátság, a győri káptalan, a kalocsai érsekség, a kapornaki apátság, a nagyváradai káptalan, a nagyváradai püspökség, a somlósárhelyi apácakolostor, a váci püspökség, a veszprémi káptalan és a veszprémi püspökség 2-2, az adorjánpusztai apátság, az almádi monostor, a bélháromkúti apátság, az erdélyi püspökség, a győri püspökség, a jáki apátság, a kolosi apátság, a kolozsmonostori apátság, a margitszigeti apácakolostor, a nagyszebeni prépostság, a nagyváradai székesegyház Szent Kereszt oltárának mestere, a németújvári remeték, a pannonhalmi apátság, a pécsváradai apátság, a pilisi apátság, a pornói apátság, a pozsonyi káptalan, a remetei kolostor, Sárvármonostora, a Szent Sír keresztesrend, a szentgotthárdi apátság, a templomos keresztes lovagok, a tihanyi apátság, a tordai apátság, a váradai püspökség, a városszalónaki kolostor és a zalavári apátság pedig 1-1, a vizsgált típusba tartozó nevet viselő helység tulajdonosaként kerül elő a FNESz.⁴-ben. A felsorolásból kitűnik, hogy az egyházi birtoklás fennállására való utalás jellemzően megjelenhetett az ágostonosok, a bencések, a ciszterciák, a domonkosok, a pálosok, a premontreiek, valamint egyes lovagrendek tulajdonában lévő települések neveiben.

2.3. A névtípus jelentkezése időben és térben. – Anyagunk azt mutatja, hogy a 122 települést jelölő, a vizsgált típusba tartozó legtöbb névforma a 13.-tól a 15. századig terjedő időszakban jelentkezett először az írott forrásokban. A hivatalos helységnévadás történeti vonatkozásokat lehetőség szerint szem előtt tartó, nem ritkán egyházi vonatkozású bővítményrésszel való egyénítésben testet öltő településnév-változtatásai miatt

(vö. MEZŐ 1982: 227–8) a típushoz tartozó névformák keletkezésének kisebb fellendülésével találkozunk még a 20. század során. Az adatok századok szerint részletezve a következő képet mutatják (a bizonytalan datálású, átírt és interpolált okleveleket a legkorábbi évszám alapján kategorizálva): a 12. századból 1, a 13. századból 30, a 14. századból 33, a 15. századból 19, a 16. századból 8, a 17. századból 5, a 18. századból 5, a 19. századból 6, a 20. századból 15 megfelelő településnév első megjelenését adatozza KISS LAJOS.

A névtípus térbeli megoszlása a FNESz.⁴ adatait alapul véve a jelenlegi Magyarország területén nagyobb régiók szerint haladva a következőképpen alakult: Észak-Magyarországról 10, az Észak-Alföldről 9, a Dél-Alföldről 5, Közép-Magyarországról 4, a Közép-Dunántúlról 10, a Nyugat-Dunántúlról 14, a Dél-Dunántúlról 13 ide tartozó település nevére adja meg KISS LAJOS. Az ország határain belül tehát főként a dunántúli (kiemelkedő gyakorisággal Baranya és Veszprém megyében) és az északi területekről adathozható a megfelelő típushoz tartozó településnevek, míg a dél-alföldi és közép-magyarországi régió, talán a török idők során bekövetkezett gyakori falupusztulás eredményeként is, a 20. század végére kevesebb ide vonható helységnévvel rendelkezett. Az egyházi vonatkozású településnevek másik típusa, az egyházi építmény jelenlétére, sajátosságára, címére utaló helységnévek csoportja hasonló módon a Dunántúlon mutatkozott a leginkább népszerűnek a múltban, ugyanakkor Észak-Magyarországon alacsony volt a névtípus gyakorisága (MEZŐ 1996: 228–30, BÖLCSKEI 2008: 108). A határon túli magyar nyelvterületről összességében közel ugyanannyi releváns névformát adatoz KISS LAJOS, mint a mai Magyarországról: Ausztria területéről 5, Horvátország területéről 1, Románia területéről 26, Szerbia területéről 1, Szlovákia területéről 23, Ukrajna területéről pedig 1 megfelelő településnevet idéz.

2.4. A névtípus főbb szerkezeti sajátosságai. – A FNESz.⁴ által rendelkezésünkre bocsátott adatok alapján mód nyílik a vizsgált névformákban felhasznált egyházi vonatkozású lexémák állományának, gyakorisági mutatóinak megadására: az *apát* 39, a *püspök* 26, a *pap* 12, a *remete* 10, a *barát* 9, az *apáca* 7, az *érsek* és a *keresztes* 6-6, a *káptalan* 5, a *monostor* és a *prépost* pedig 1-1 helység nevében kerül elő. A lexémák egyrészes helységnévben állnak 11 példában; kétrészes névformák alaprészét, illetve annak egyik elemét képezik 60 esetben, s bővítményrészként vagy annak egyik elemeként jelentkeznek 51 kétrészes névalakban (35 példában megnevező funkciójú alaprész mellett, 16 esetben pedig földrajzi köznévi alaprész mellett állva).

Ha a lexémák bővítményrészként állnak a névformában, csak a *pap*-hoz, és esetében is csak kései adatban, tulajdonképpen áttételesen kapcsolódhat névalkotó funkciójú toldalékmorféma (pl. *Papitánya*, de 1243-ben *Popi* formában is; FNESz.⁴ 2: 316). Amennyiben e lexémák a névalakban az alaprészben kapnak helyet, illetve egyrészes nevek elemei, az *apát*, a *pap*, a *püspök* mellett gyakori, s a *barát* mellett is előfordul az (-é birtokjelből lett) -i helynévképző (néhányuk azonban ritkán alapalakban is jelentkezik, l. *Nyársapát*, *Pap*; FNESz.⁴ 2: 252, 315). A *barát* -s képzővel (l. *Barátos*; FNESz.⁴ 1: 166), a *pap* -d képzővel (l. *Papd*; FNESz.⁴ 2: 316) is állhat; igaz, a képző a két utóbbi esetben egy másik, korábbi névösszetevőt helyettesít (l. lentebb). Elhomályosult -n határozóraggal találkozunk az *Apatin* névalakban (FNESz.⁴ 1: 105). Néhány példát arra is idézhetünk, hogy az utóbb említett lexémák összetétel részeként alkotják a bővítményrésszel egyénített névformák alaprészét (pl. *Bélapátfalva*, *Nádaspapfalva*, *Győrújbarát*; FNESz.⁴ 1: 187, 2: 170, 1: 550), illetve az egyrészes névformát (l. *Barátúr*; FNESz.⁴ 1: 167). A többi, a statisztikában szereplő lexéma jellemzően alapalakban került a megfelelő névformákba.

A statisztikában felsorolt lexémák közül egyrészes helységnévben nem jelentkezik az *érsek*, a *káptalan*, a *monostor*, a *prépost*. Az egyrészes névformákban az egyházi vonatkozású lexéma alapalakban (pl. *Apáca*, *Remete*; FNESz.⁴ 1: 103, 2: 407), képzett (pl. *Barátos*, *Papd*; FNESz.⁴ 1: 166, 2: 316), összetett (l. *Barátúr*; FNESz.⁴ 1: 167), illetve deszematizálódott (l. *Apatin*; FNESz.⁴ 1: 105) formában egyaránt jelentkezhet. Külön is szólnék egy sajátos településnévről: az 1410-es *Apátlan* névformáról, amely – helységnevekben szokatlan módon – fosztóképző segítségével hívja fel a figyelmet az egyházi birtoklás fennállásának hiányára. A *Vitézfölde*, illetve *(Moson)bánfalva* néven is ismert település ugyanis, amelynek tulajdonjoga fölött pereskedés folyt – mint ezt a negatív névalak hangsúlyozza –, a döntés értelmében végül nem képezte részét a heiligenkreuzi cisztercita apátság Pátfalu környéki birtokának (FNESz.⁴ 2: 161). Az egyházi birtokviszony tagadásának profilálása, előtérbe állítása a névformában – a nyelviileg egyébként meg nem jelölt tulajdonos érdekében – mintegy hirdeti az apátság tulajdonjogi követeléseinek alaptalanságát.

A vizsgálatba vont kétrészes helységnevek kisebbik csoportja egy, az egyházi birtokosra utaló jelzői szerepű bővítményrész és egy földrajzi köznévi (többnyire településforma-jelölő) alaprész kapcsolatából épül fel. A névformák fele jelölt (pl. *Paptelke*, *Prépostfalva*; FNESz.⁴ 2: 317, 374–5), fele jelöletlen birtokos jelzős szerkezet (pl. *Barátmajor*, *Püspökfalva*; FNESz.⁴ 1: 166, 2: 385). A névalakok bővítményrészeit tekintve a fent felsorolt egyházi vonatkozású lexémák közül csak az *apáca* és a *monostor* nem jelentkezik egyetlen névformában sem.

A vizsgált kétrészes településnevek nagyobbik csoportja egy jelzői szerepű bővítményrész és egy megnevező funkciójú alaprész összekapcsolása révén született meg. Ide soroljuk azt a néhány példát is, amely esetében település-összevonás eredményeként a bővítményrész szerepét egy eredendően megnevező funkciójú településnév tölti be, mivel idővel ez utóbbi névrész sajátosságot jelölő, jelzői szerepű bővítményrészévé értéklődik át a névszerkezetben. Külön-külön jellemezzük azonban azokat a településneveket, amelyekben az alaprész, illetve azokat, amelyekben a bővítményrész utal arra, hogy a helység egykor egyházi tulajdonban volt.

Az egykori egyházi birtokosra utaló alaprészt tartalmazó kétrészes névformák felépítésében a fent bemutatott lexémák közül az *érsek*, a *káptalan* és a *prépost* szavak egyszer sem vesznek részt. Az ide vonható településnevek mindegyike minőségjelzős szerkezet. A névformákban a bővítményrész utalhat a település közelében található folyóra (14 példa, pl. *Nyáradremete*; FNESz.⁴ 2: 250); egy jelentősebb közeli (esetleg a településsel összevont) helységre (11 példa, pl. *Trencsénpüspöki*; FNESz.⁴ 2: 680); a település (rég) megyei, járási hovatartozására (9 példa, pl. *Csanádapáca*; FNESz.⁴ 1: 305), a helység lakosságára (5 példa, pl. *Magyarapáca*; FNESz.⁴ 2: 65); a tájra, ahol a település található (4 példa, pl. *Szepesremete*; FNESz.⁴ 2: 569); a helység viszonyított helyzetére (2 példa, pl. *Felsőapáti*; FNESz.⁴ 1: 452); a település egyházi birtokosára pontosabb meghatározással (2 példa, pl. *Bátaapáti*, a bátai bencés apátságé volt; FNESz.⁴ 1: 175); a helység közelében található ismert hegyre, völgyre (2 példa, pl. *Szurdokpüspöki*, a közeli Szurdokvölgyről; FNESz.⁴ 2: 603); a település korábbi megnevezésére (2 példa, pl. *Pornóapáti*; FNESz.⁴ 2: 364); az egykor jellemző növényzetre (2 példa, pl. *Szilvásapáti*; FNESz.⁴ 2: 582); a települést birtokló rend egyházi rendeltetésű építménye kegyurának személyére (1 példa, l. *Borsmonostor*; FNESz.⁴ 1: 242); a helység méretére (1 példa, l. *Kisapáti*; FNESz.⁴ 1: 736); a település időleges elpusztásodására (1 példa, l. *Pusztapáti*; FNESz.⁴ 2: 379); a helység

több, illetve nem egészen bizonyos sajátosságára (4 példa, pl. *Mezőkeresztes*, a mezőségi tájjal, a település mezővárosi jellegével összefüggésben; FNESz.⁴ 2: 131).

A megnevező funkciójú alaprészt mellett az egykori egyházi birtokosra utaló bővítőmennyisést tartalmazó kétrészes névformák esetében adataink szerint a *remete*, a *barát*, a *keresztes*, a *monostor* és a *prépost* lexémák nem vettek részt a névalakok felépítésében. Ezek a településnevek jelöletlen birtokos vagy minőségjelzős szerkezetűek. Az ide tartozó névformák alaprésze eredendően, a névdifferenciálódást, illetve a jelzői előtaggal való kiegészülést megelőzően egyrészes helységnévként a település következő sajátosságainak a kifejezésére szolgálhatott: utalhatott a birtokos személyre (11 példa, pl. *Érsekcsanád*; FNESz.⁴ 1: 429); a lakosságra (6 példa, pl. *Káptalanfűrésztóti*; FNESz.⁴ 1: 685); folyó menti fekvésre (4 példa, pl. *Apácatorna*; FNESz.⁴ 1: 104); védőszentre (4 példa, pl. *Apátszentmihály*; FNESz.⁴ 1: 106); növényzetre (3 példa, pl. *Püspökszilágy*; FNESz.⁴ 2: 386); vásártartási jogra (2 példa, pl. 1358: *Apachauasarhel*; FNESz.⁴ 2: 483–4, *Somlóvásárhely* a.); építményre (1 példa, l. *Érsekújvár*; FNESz.⁴ 1: 429); illetve egyéb jellegzetességre (4 példa, pl. *Káptalanfűrésztóti*, a *Fűrésztóti* helynév 'fűrjes' > 'fürdőhely' átértelmezése eredményeként Balaton-parti nyaralótelep megnevezésében; FNESz.⁴ 1: 685, 150, *Balatonfűrésztóti* a.).

2.5. A vizsgált településnevek változásai. – A KISS LAJOS által rendelkezésünkre bocsátott történeti névadatok azt is lehetővé teszik számunkra, hogy a vizsgált településnevek szerkezeti változásait 1988-ig nagy vonalakban nyomon követhessük. Az adatok szerint összességében 105 település esetében (86%) változott meg legalább egyszer a név az idők során. A FNESz.⁴ leggyakrabban egyszeri névdifferenciálódást, illetve jelzői előtaggal való kiegészülést adatal (52 példa),² mind az egykori egyházi birtokosra utaló alaprészt (pl. 1332–7: *Apacha* > 1373: *Magyarapacha*; 1332–7: *Eremita*, 1399: *Remete* > 1773: *Kőszeg Remete*; FNESz.⁴ 2: 65, 1: 799), mind pedig az azonos jelentéstartalmú bővítőmennyisést megnevező funkciójú alaprészt mellett tartalmazó településnevek esetében (pl. 1391: *Chanad* > 1904: *Érsekcsanád*; 1256: *?Toti*, 1272/1274: *Thoty* > 1550: *Káptalan Thoty*; FNESz.⁴ 1: 429, 685). Nem ritkák a névforma többszöri és több típusú változását illusztráló példák sem (31 példa, pl. 1232: *Borat* > 1395: *Kysbarathy* és 1368: *Nagbarath* > 1969: *Győrújbarát*; 1410: *Pisspek* > 1491: *Pyspeky* > 1904: *Trencsén-püspöki*; FNESz.⁴ 1: 550, 2: 680).³ Az egyszeri változások között elszórtan találkozunk még teljes névcserével (5 példa, pl. 1427: *Arran* > 1612: *Baratt faluba*, 1799: *Barátfalva*; FNESz.⁴ 1: 166), névintegrálódással (3 példa, pl. 1321: *Dobrach* és 1367: *Apáti* > 1773: *Dobracs Apáthi*; FNESz.⁴ 1: 377–8) és névrészcserével (3 példa, pl. 1731: *Felső Apathi* > 1746: *Szilvás-Apáthi*; FNESz.⁴ 2: 582). Két-két esetben találunk példát redukcióra (pl. 1808: *Püspökfördője* > 1862: *Püspökfürdő*; FNESz.⁴ 2: 385), deszemantizációra (pl. 1276: *Pyspuki* > 1342–82: *Pysky*; FNESz.⁴ 2: 352) és több változástípus egy időben történő jelentkezésére (pl. 1570: *Apátfalu* > 1773: *Garam Apáthi*; FNESz.⁴ 1: 497).⁴

² Az előző bekezdésben és a 2.5. részben használt terminusokhoz l. TÓTH 2008.

³ Az első példában bővüléssel és egyszeri névdifferenciálódással, valamint redukcióval kísért és anélküli névrészcseréje révén megvalósuló névintegrálódással találkozunk; míg a második esetben a bővülést jelzői előtaggal való kiegészülés követi.

⁴ Az utóbbi példa esetében a névrész > névelem csere és a bővítőmennyiség megjelenése a névformában egyetlen változásként van feltüntetve.

Egy-egy adattal illusztrálható anyagunkban a kiegészülés (l. 1221: *Porno* > 1907: *Pornó-apáti*; FNESz.⁴ 2: 364), a névrész > névelem csere (l. 1415: *Borothfalua* > 1567: *Barathos*; FNESz.⁴ 1: 166), a névelemcsere (l. 1221: *Popi* > 1260: *Popth*, 1332–7: *Popd*; FNESz.⁴ 2: 316), a transzszemantizáció (l. +1263/1324/1580: *Apathida* > 1988: *Apathida*; FNESz.⁴ 1: 104) és a névrészek sorrendjének cseréje (l. 1601: *Remethe Homorod* > 1854: *Homoród-Remete*; FNESz.⁴ 1: 604).

3. Az egyház birtokosi szerepe helységnévbeli rögzítésének néhány mozgórugója. – Több, újabban megjelent, a tulajdonnevek egyes típusainak jellemzőit modern névelméleti alapokról megközelítő munka hangsúlyozza, hogy a névalkotás inkább egyéni, mint kollektív aktus (HAJDÚ 2003: 56–8; HOFFMANN 2005: 120), s hogy legalábbis bizonyos típusú településnevek adása a középkorban minden valószínűség szerint tudatosan, érdekérvényesítő jelleggel történt (HOFFMANN 2005: 122–3; TÓTH 2007). Ha e megállapítások mellett figyelembe vesszük a kognitív szemantika azon alaptételét is, hogy a nyelvi forma egy bizonyos nézőpontot tükröz, s felhasználható a figyelem irányítására (TOLCSVAI NAGY 2010: 10–1, 32–3, 34–6; SLÍZ 2012: 286), máris magyarázatot nyer, hogy miért érezhette az egyház fontosnak a középkori Magyarországon szellemi vezetői, ezen keresztül politikai hatalma kiépítésének támogatására, gazdasági potenciáljának növelése során azt, hogy – egy, a hatalom gyakorlását a föld tulajdonjogához kötő feudális berendezkedés részeseként – birtokosi szerepkörét helységnevekben (is) megfelelőképpen hangsúlyozza. Az érintett településnevek konvencionalizálódásuk eredményeként aztán hosszú időn keresztül – nem egyszer egészen maig – betöltötték a nekik szánt funkciót: fenntartották a jelölt helység egykori egyházi birtoklása tényének emlékét.

Hivatkozott irodalom

- BACH, ADOLF 1953. *Deutsche Namenkunde*. II/1. *Die Deutsche Ortsnamen: Einleitung. Zur Laut- und Formenlehre, zur Satzfügung, Wortbildung und -bedeutung der deutschen Ortsnamen*. Heidelberg.
- BENKŐ, LORÁND 1987. Rolle der Schutzheiligen in der mittelalterlichen ungarischen Namensgebung. In: BENDA, KÁLMÁN – BOGYAY, THOMAS VON – GLASSL, HORST – LENGYEL K., ZSOLT Hrsg., *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*. München. 1: 303–15.
- BENKŐ LORÁND 1993. Az Árpád-ház szentjeinek szerepe a középkori magyar helynévadásban. *Magyar Nyelv* 89: 10–9.
- BÖLCSKEI ANDREA 2005. A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása. *Névtani Értesítő* 27: 152–62.
- BÖLCSKEI ANDREA 2008. Az egyházi településnevek típusai a 19. század elején. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24.* Budapest. 106–15.
- CAMERON, KENNETH 1996. *English Place-Names*. London.
- DAVIES, NORMAN 2002². *Európa története*. Budapest.
- GELLING, MARGARET 2010³. *Signposts to the Past: Place-Names and the History of England*. Chichester.

- GYÖRFFY GYÖRGY 1960. A magyar törzsi helynevek. Függelék. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciája 1958*. Budapest. 27–33.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. Középkori -monostora utótagú helyneveink tipológiájához. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 250–4.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999a. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.
- HOFFMANN ISTVÁN 1999b. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN 2005. Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 27: 117–24.
- KNIEZSA ISTVÁN 1943–1944. Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF – GÁLDI LÁSZLÓ szerk., *Magyarok és románok*. Budapest. 1: 111–313.
- KÓNYI SÁNDOR 1979. *Félegyháza – Derekegyház*. *Magyar Nyelvőr* 103: 473–7.
- KRISTÓ GYULA 1983. Az -egyház(a) utótagú helynevekről. In: Uő szerk., *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest. 450–5.
- KUBINYI ANDRÁS 1999. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest.
- LE GOFF, JACQUES 2003. *Európa történelméről mesél*. Budapest.
- LÉVAI BÉLA 1994. *Szóládmonostora*. *Magyar Nyelvőr* 118: 445–8.
- MÁLYUSZ ELEMLÉR 2007. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MATTHEWS, CONSTANCE MARY 1972. *Place-Names of the English-Speaking World*. Worcester–London.
- MEZŐ ANDRÁS 1966. Nyíregyháza. *Magyar Nyelvjárások* 12: 137–42.
- MEZŐ ANDRÁS 1979. *Félegyháza*. *Névtani Értesítő* 1: 14–20.
- MEZŐ ANDRÁS 1981. Móregyháza = Nyíregyháza? *Névtani Értesítő* 5: 3–6.
- MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1991. Szegegyház. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 432–4.
- MEZŐ ANDRÁS 1992. Szentkirályszabadja és társai. *Magyar Nyelvjárások* 30: 25–35.
- MEZŐ ANDRÁS 1996a. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 1996b. Boldogasszony és más asszonyok. *Magyar Nyelvjárások* 33: 25–41.
- MEZŐ ANDRÁS 1997. Az „egyházi” helységneveink típusai. In: B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest–Miskolc. 244–9.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest.
- MIKESY SÁNDOR 1967. A „vallási” helynevekről. *Magyar Nyelv* 63: 474–6.
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2000. *Egyházi településnevek Erdélyben*. Székelyudvarhely.
- RÁCZ ANITA 1999. Az ómagyar kori Bihar megye patrocíniumi nevei. *Névtani Értesítő* 21: 71–4.
- REANEY, PERCY HIDE 1960. *The Origin of English Place-Names*. London.
- SLÍZ MARIANN 2012. Tulajdonnév és kategorizáció. *Magyar Nyelv* 108: 282–91, 400–10.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1976. A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. *Történelmi Szemle* 19: 123–55.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1994. Harangozók és *Harangozó* nevű települések a középkori Magyarországon. *Századok* 128: 336–51.

- SOLYMOSI LÁSZLÓ 1997. *Dusnok* neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak–nevek–szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest. 372–86.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. *Kognitív szemantika*. Nyitra.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A templomcíméből alakult településnevek változásáról. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti tanulmányok* 2. Debrecen. 31–46.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2012. Patrocíniumi településnevek Európában. *Magyar Nyelv* 108: 292–303.
- TÓTH VALÉRIA szerk. 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. *Onomastica Uralica* 8: 175–206.

BÖLCSKEI ANDREA

ANDREA BÖLCSKEI, **The Church as a former possessor in Hungarian settlement names**

The Church, a significant power in medieval Europe, has exerted a long-lasting influence on Hungarian place nomenclature. The author argues that ecclesiastical settlement names of the era aptly reflect the changes the Church had implemented in geographical surroundings (by erecting buildings for religious use) and in contemporary proprietary rights (by becoming a landowner) in the country. Based on data collected from a widely acclaimed Hungarian etymological dictionary of toponyms (FNESz.⁴), the paper describes historical settlement names, several of which are still in use today, referring to the possession of a clergyman or of a religious order with respect to their first appearance, their lexical, morphological and syntactic features, their semantics, their changes, and their cultural and historical importance.